

GABRI VAN TUSSENBROEK

**'ALSO ZULT GIJLIEDEN
DAT MAKEN'**
**GEBRUIK EN ONTWIKKELING VAN
 BOUWCONTRACTEN EN BESTEKKEN
 IN DE NOORDELIJKE EN ZUIDELIJKE
 NEDERLANDEN TOT 1650**

Leiden (Primavera Pers) 2013, 272 pp., ill. zw,
 ISBN 978 90 5997 159 2, € 34,50

Kennis van de opdracht- en uitvoeringsvoorwaarden van juridische, sociale en materiële, technische en economische beperkingen en vrijheden in het creatieve proces is noodzakelijk om tot de artistieke en esthetische kern van de architectuur te kunnen doordringen. Het draagt niet alleen bij aan begrip van de architectuurgeschiedenis in het algemeen, maar ook aan de sociogenese van het architectenberoep. Analyse van de planningsfase van de architectonische productie is tot op heden vooral gebaseerd op ontwerp-tekeningen en modellen. Tegelijkertijd worden vragen over de uitvoering in eerste instantie opgeroepen in de context van de bouwhistorie. Schriftelijke bronnen die zich op de scheiding tussen beide fasen bevinden, zoals bouwspecificaties en wettelijke bepalingen in de vorm van bouwcontracten, worden minder vaak onderzocht. Dit is, althans vanuit het Duitse perspectief, vooral te wijten aan de geringe overlevering, want openbare aanbestedingen speelden in het Oude Rijk tot het einde van de achttiende eeuw een ondergeschikte rol. Internationaal staan het systematisch onderzoek en de omgang met deze bron nog in de kinderschoenen (zie de sessie 'Communicating architecture: working with documents in construction', EAHN 2012, Brussel: http://eahn2012conference.files.wordpress.com/2011/07/communicating_architecture.pdf). In Nederland kent het onderzoek naar bouwcontracten een langere traditie, maar tot nu toe ontbrak een theoretisch en systematisch opgezette monografie

over dit onderwerp. Hierin nu voorziet Gabri van Tussenbroek, die op basis van ongeveer 250 gepubliceerde bouwcontracten en bestekken voor het eerst een systematische en volledige analyse presenteert.

In opzet volgt het boek logisch en consistent het ontwerp en de uitvoering van een gebouw, wat tot een omvangrijke hoofdstukindeling leidt. Inleidend worden bronnenmateriaal en terminologie uiteengezet. De nadruk ligt meer op architectuur en kunst dan op ingenieurswerk. Met name kerken, stadhuizen, vestingwerken, kerkmeubels, bouwmaterialenhandel, maar ook de technische uitrusting zoals zoutmolens, schepen en sluisen komen aan de orde. Afgezien van het zeer specifieke technische taalgebruik verschillen de bestekken en contracten volgens de auteur slechts gering. Het onderzochte gebied omvat de voor de vroegmoderne tijd als artistieke en commerciële eenheid opgevatte Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het tijdvak begint met plotselinge opkomst van schriftelijke overeenkomsten in de bouwsector in de late vijftiende eeuw en eindigt waar de ontwikkeling stopt omstreeks 1650. Maar in tegenstelling tot wat de titel suggereert, heeft de tijdsafbakening geen prioriteit. Bestekken of bouwspecificaties definieert Van Tussenbroek als 'beschrijving van de werkzaamheden aan een uit te voeren bouwwerk of gebouwonderdeel, waarin is vastgelegd waaraan het resultaat van de aannemer of uitvoerder van het werk moet voldoen' (p. 13) (aangaande vorm, constructie en materiaal), terwijl

een bouwcontract de afspraken tussen twee partijen vastlegt (aangaande termijnen, kwaliteitscontrole en betaling). Daarbij onderscheidt hij tevens het voorkomen van synoniemen en de toenemende differentiatie van beide soorten documenten. Voordat de auteur ingaat op de vijf fasen in de realisatie van een gebouw geeft hij in het tweede hoofdstuk op basis van recent onderzoek uitleg over sociale, politieke, juridische, economische, artistieke en technische voorwaarden en de belangen van de opdrachtgevers en uitvoerders (aannemers). Binnen deze context spoort Van Tussenbroek de komst van de schriftelijke middelen tot regulering van de bouw op, die zich echter buiten het afgebakende tijdperk uitstrekken en daardoor nog een disideratum blijven. Hetzelfde geldt voor de vraag naar de ontstaansgeschiedenis van dienst- en arbeidsovereenkomst, die elk afzonderlijk voorlopers kenden in de Romeinse oudheid (p. 34, noot 128; zie ter vergelijking: Heinrich Honsell, *Römisches Recht*, Berlin/Heidelberg 2006, p. 145, 149-152). Dit heeft geen invloed op de twee soorten die afzonderlijk worden geanalyseerd en herleid tot de keuze van de bouwheer voor de ene of de andere. Het derde hoofdstuk is gewijd aan de planning en bouwvoorbereiding. Daarbij wordt eerst met talrijke voorbeelden de betekenis van inspiratie en imitatie op basis van elders bestudeerde en soms zelfs opgemeten bouwwerken aangetoond. Ook het al vroeg gewoon geworden aantrekken van meerdere ontwerpers en gebruik van ontwerpvarianten wordt, evenals de scheiding van ontwerp en uitvoering, inzichtelijk gemaakt. Enkele voorbeelden illustreren de vergoeding voor ontwerpen, plannen of modellen, hoewel sommige ondernemers zich daar klaarblijkelijk in specialiseerden (p. 48, noot 65). Talrijke aankondigingen illustreren de gangbare praktijk van bestekken met bijbehorende tekeningen of zelfs modellen, ondanks dat het grootste deel van dit materiaal door traditionele archivering en andere omstandigheden helaas verloren is gegaan. Centraal in dit hoofdstuk staat de overzichtelijke uiteenzetting van het complexe proces van begroting en bestek. Overtuigend wordt de invloed getoond van de bouwspecialisten en hun bestekken op het stadsbeeld. Tot slot wordt inzicht gegeven in de ontwikkeling van het auteursrecht en eigendomsrechten die weliswaar moeilijk te koppelen zijn aan de bronnen, maar aantonen hoezeer de vraag naar eigendom van idee en ontwerp telkens terugkeerde.

In hoofdstuk vier komen aanbesteding en gunning aan bod, waarbij eerst redenen en vormen uiteen worden gezet. Aanbesteding bood de klant de mogelijkheid de organisatie, het risico van mislukking en de kwaliteitsgarantie op de aannemer over te dragen en door mededinging de laagste prijs te verkrijgen. Het bood de aannemer de vrijheid om zich te specialiseren en gelijktijdig meerdere opdrachten aan te nemen. Onderhandse aanbesteding kwam in veel gevallen voor in combinatie met openbare aanbesteding. De laatste

verviel vaak als opdrachtgever en aannemer al eerder met succes hadden samengewerkt of geen andere aanbieder beschikbaar was. De auteur gaat dieper in op de algemene aanbesteding van gebouwen of delen daarvan, omdat in onderzoek vaak de mening is verkondigd dat de grenzen van het ambacht regelmatig werden overschreden. Met analyse van het gilderecht en een verwaarloosbaar aantal specifieke gevallen bewijst Van Tussenbroek onomstotelijk dat de exploitanten merendeels de regels respecteerden en drastische sancties in geval van uitbesteding aan onderaannemers vermeden. Het vinden van potentiële en passende kandidaten liep via tussenpersonen, boodschappers en aankondigingen op openbare plaatsen. De keuze viel strategisch op steden en dorpen waarvan men wist dat er goede ambachtlieden werkten. De eenvoudige reproductie door verbeterde druktechnieken hielp ook mee. De auteur kent veel belang toe aan briefwisselingen als informatiemedium tussen opdrachtgever en aannemer voorafgaand aan de gunning en tijdens de uitvoering, maar dit laat zich door gebrek aan bronnen niet bevestigen. Vervolgens wordt in detail de gunning zelf aan de hand van de bronnen gereconstrueerd. Daarbij kunnen de factoren voor het bepalen van de prijs door de aanbieders ook in dit boek, door het gebrek aan particulier bronnenmateriaal, niet afdoende worden verklaard. Bovendien werden waarborgen voor de bouwheren ingevoerd, die de betrouwbaarheid van de aannemer moesten garanderen, zoals aanbevelingsbrieven, borgstellingen en deposito's, die bij sluiting werden uitgekeerd. In slechts enkele gevallen verplichtte de opdrachtgever zich contractueel om zijn afspraken na te komen. Het hoofdstuk besluit met de bespreking van onderaanneming, partnerschap en termijnbepalingen van contracten. Het gehele vijfde hoofdstuk is gewijd aan bepalingen met betrekking tot vorm en kwaliteit van de te leveren producten en materialen, omdat die in bijna alle bestekken en contracten voorkomen en volgens de auteur als hoofdzaak van het schriftelijke contract kunnen gelden. Daarbij werd meestal verwezen naar bestaande gebouwen of tekeningen en sjablonen, maar minder vaak naar modellen. De intrede van stilistische aanduidingen (eind veertiende eeuw), technische termen (eind vijftiende eeuw) en verwijzingen naar voorbeeldboeken (midden zestiende eeuw) wordt ruim geïllustreerd. Kwaliteitsaanduidingen met betrekking tot de uitvoering bleven vaak vaag, waarbij Van Tussenbroek verwijst naar juridische formules als 'naar de eis', 'wel ende loffelijk' en 'ten meesters prijze'. Het meest voorkomende en beschreven bouwmaterial is hout, waarvan de bijzondere eigenschappen en herkomst werden vermeld, terwijl men voor natuursteen vooral de bewerking op schrift stelde. Ook de overige bouwmaterialen werden vaak kwalitatief omschreven, tot aan de samenstelling van mortel aan toe. De behandeling van uitvoering, materiaalverschaffing

en tussentijdse betaling vestigt de aandacht op lokaal verschillende meetsystemen en hun contractuele afhandeling. De auteur gaat vervolgens in op levering van materialen, waarbij de laagste prijs doorslaggevend was en betaling meestal achteraf plaatsvond. Dit had als nadeel dat de leverancier zijn voorfinanciering doorbelastte, die leidde tot uiteenlopende vormen van termijnbetaling. Ook afspraken over betalingen in natura en buiten de contracten gehouden tradities zoals wijnkoop, godspenningen en trekpenningen komen aan bod.

Hoofdstuk zeven onderzoekt controle, oplevering en arbitrage, maar het eerder als fundamenteel voor de rechtsstrijd beschouwde contract komt niet opnieuw ter sprake. Gebrek aan bronnenmateriaal staat kwantitatieve analyse in de weg, maar dit kan de auteur niet verweten worden, hoewel ook een sterke kwalitatieve duiding achterwege blijft (p. 198 e.v.). Bijzondere bepalingen komen aan bod – vanwege planwijziging of erger, zoals ziekte of dood van de aannemer – die inferieure kwaliteit, wanprestatie en tijdverlies moesten sanctioneren. In de praktijk werden bouwbegeleidende controles door onpartijdige experts uitgevoerd, waarbij het bestek als checklist, het aanhouden van de slotbetaling als drukmiddel diende. Ook de omgang met meerwerk en onvoorziene extra werkzaamheden en meningsverschillen, die soms tot generaties durende strijd konden leiden, komen ter sprake. Ondank alle afspraken ontstonden niet zelden conflicten over de kwaliteit van het geleverde, over uitblijvende of vertraagde levering en wanbetaling, en traden geregeld spanningen op tussen aannemers.

Tot besluit vat Van Tussenbroek het geheel samen, benoemt hiaten en positioneert het onderzoek naar bestekken en contracten internationaal binnen de kunst- en architectuurhistorische en de sociaal-politieke geschiedschrijving. Daarbij benadrukt hij het ontbreken van een duidelijke cesuur tussen de Middel-

eeuwen en de vroegmoderne tijd, maar wijst op veranderingen op deelaspecten: de godspenning verdween, modellen en bouwkundige termen werden ingevoerd en de algehele gedetailleerdheid nam toe. Het aanhangsel bevat negen representatieve, volledig afgedrukte bestekken en contracten die zich over het complete gekozen tijdperk uitstrekken, met verschillende inhoud (houten kapconstructies, hout, timmerwerk, steenhouderswerk, metselwerk, beeldhouwwerk en algemene bouwbepalingen). Op enkele details van plaats, tijd, materiaal en publicatie worden ze niet becommentarieerd, terwijl ze door verwijzingen in de hoofdstukken verbonden hadden kunnen worden, of met enkele toevoegingen rondom hun bijzondere eigenschappen als interessante casussen hadden kunnen dienen. De samenvoeging van bibliografie en bronnen maakt deze laatste, bij gebrek aan onderscheid naar soort en overlevering, minder goed raadpleegbaar. Aan de andere kant versmalt het de verdienste van dit verder nuttige werk nauwelijks. Uit een overvloed aan losse publicaties is Van Tussenbroek erin geslaagd een volledig, gestructureerd, goed gedocumenteerd en inzichtelijk beeld van de bouwpraktijk van de Nederlanden in de late Middeleeuwen en de vroege nieuwere tijd te geven, waarbij hij op vele plaatsen gefundeerd resultaten van eerder onderzoek herzielt. Daarmee verhoogt hij de kennis en het inzicht van het toenmalige bouwbedrijf. Het boek kan dienst bewijzen als hulpmiddel bij ordening en analyse van vergelijkbaar materiaal. Met een getekende reconstructie (p. 133) bewijst de auteur bovendien dat bouwcontract en bestek niet te onderschatten media zijn voor onderzoek naar afzonderlijke bouwwerken en de architectuurgeschiedenis in het algemeen.

ANNA-VICTORIA BOGNÁR
(VERTALING FREEK SCHMIDT)